

Міністерство освіти і науки України  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка  
Історичний факультет  
Кафедра історії України

Дипломна робота  
(магістра)

з теми: **«Бойові дії Об'єднаної української армії на одеському напрямку  
в липні – листопаді 1919 року»**

Виконав: студент II курсу  
ступеня вищої освіти «магістр»  
групи Ist1-M22z  
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)  
**Чавалах Дмитро Петрович**

Науковий керівник:  
**Олійник Сергій Васильович,**  
кандидат історичних наук, доцент

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП.....</b>	<b>3</b>
<b>РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....</b>	<b>6</b>
1.1. Історіографія.....	6
1.2. Джерельна база.....	9
1.3. Методологічні основи проведення дослідження.....	11
<b>РОЗДІЛ 2. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НАПЕРЕДОДНІ ЛИПНЕВО-ЛИСТОПАДОВИХ БОЇВ. ПЕРШІ СПІЛЬНІ БОЙОВІ АКЦІЇ АРМІЇ УНР І УГА.....</b>	<b>13</b>
2.1. Становище на українсько-більшовицькому фронті напередодні прибуття на Правобережжя УГА.....	13
2.2. Формування передумов для боїв на одеському напрямку та початок бойових дій.....	22
<b>РОЗДІЛ 3. БОЙОВІ ДІЇ НА ОДЕСЬКОМУ НАПРЯМКУ В СЕРЕДИНІ СЕРПНЯ – ПОЧАТКУ ВЕРЕСНЯ 1919 РОКУ.....</b>	<b>32</b>
3.1. Серпневий наступ на Бірзулу і Христинівку.....	32
3.2. Розгром Вапнярського угруповання Червоної армії.....	39
<b>РОЗДІЛ 4. ЗМІНА ВОЄННО-СТРАТЕГІЧНОГО СТАНОВИЩА.....</b>	<b>44</b>
4.1. Воєнно-політичне становище УНР у вересні 1919 року.....	44
4.2. Сили сторін. Перші зіткнення з денікінцями.....	49
<b>РОЗДІЛ 5. ЗАВЕРШЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ.....</b>	<b>60</b>
5.1. Жовтневі бої.....	60
5.2. Листопадова катастрофа.....	74
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>84</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....</b>	<b>87</b>
<b>ДОДАТКИ.....</b>	<b>98</b>
Додаток А. Бої за Вапнярку в липні 1919 року.....	98
Додаток Б. Бойові дії 12-19 жовтня 1919 року.....	99

## ВСТУП

**Актуальність.** Для побудови суверенної української держави і формування в ній сучасного демократичного суспільства неабияке значення має історичний досвід Української революції 1917-1921 років. Цей період був доленосним для України, бо саме тоді, вперше від часів Хмельниччини, було здійснено найсуттєвішу і рішучу спробу її національно-державного самовизначення. Події останнього десятиріччя переконливо свідчать про те, що недовершеність деяких тогочасних суспільно-політичних процесів певною мірою позначається на результатах державного будівництва сьогодні. А тому розробка і втілення в життя державотворчих програм потребує всебічного врахування історичного досвіду нашого минулого.

В історії Української революції період відновлення Української Народної Республіки під проводом Директорії займає особливе місце, тому що народ тоді виразно продемонстрував своє віковичне прагнення побудувати демократичну, соціально зорієнтовану державу, боротися з зазіханням на власну державність з Червоною та Білою Росією. В означений період військовий аспект був визначальним. Революційна доба взагалі характеризується широким застосуванням сили, тому збройний чинник став найбільш вагомим аргументом у протиставленні різноманітних політичних сил за владу в Україні. Складовою цього процесу були бойові дії Об'єднаної української армії на одеському напрямку впродовж липня – листопада 1919 року, які до сьогодні цілісно саме в цей хронологічний проміжок і не дослідженні.

**Об'єктом дослідження** виступає збройна боротьба за українську державність в липні – листопаді 1919 року, а **предметом дослідження** – її перебіг на одеському напрямку, за участі з одного боку Об'єднаної української армії (армії УНР і Української Галицької армії (УГА), та з другого – Червона та Біла армії.

**Хронологічні межі роботи** охоплюють період з липня по листопад 1919 року. Нижня межа зумовлена початком спільної боротьби армії УНР та галицького війська на одеському напрямку, а верхня – її завершенням. Частково за нижню межу виходить інформація, котра допомагає з'ясувати причини та початок згаданих бойових дій.

**Мета роботи** полягає у висвітленні процесу бойових дій армії УНР та УГА на одеському напрямку проти червоно і біло-гвардійців впродовж липня – листопада 1919 року.

Відповідно до мети нами поставлено **завдання** дослідити:

- 1) стан наукової розробки досліджуваної теми та охарактеризувати використану джерельну базу;
- 2) обставини, за яких розпочалися бойові дії армії УНР та УГА на одеському напрямку;
- 3) процес формування необхідних умов для безпосереднього початку бойових на зазначеному напрямку;
- 4) хід бойових дій впродовж липня – початку вересня 1919 року;
- 5) зміну воєнно-політичної кон'юнктури для УНР на середину вересня 1919 року та вироблення нової стратегії дій;
- 6) хід бойових дій армії УНР та УГА з денікінцями в жовтні – листопаді 1919 року;
- 7) листопадову воєнно-політичну катастрофу на денікінському фронті в листопаді 1919 року.

**Методологічні засади** магістерської роботи становлять принципи історизму, науковості, об'єктивності та всебічності. У роботі використовувалися загальнонаукові (аналізу і синтезу) та історичні (проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний, статистичний) методи дослідження. Використання даного інструментарію дало змогу досягти мети та виконати поставлені дослідницькі завдання.

**Елементи наукової новизни.** В магістерській роботі, попри значні здобутки історичної науки зроблено спробу дати узагальнену картину перебігу

збройної боротьби Об'єднаної української армії на одеському напрямку впродовж липня – листопада 1919 року.

**Практичне значення** роботи бачиться в тому, що поданий і систематизований матеріал може бути використаний при підготовці узагальнюючих праць з історії України, зокрема українського війська. Фактичний матеріал, основні положення можна використати при написанні навчальних посібників, читанні лекцій, спецкурсів, проведенні семінарських і практичних занять у вищих навчальних закладах III-IV рівня акредитації, в культурно-освітній і краєзнавчій роботі. Вони складають певний інтерес для наукових працівників архівів, музеїв, бібліотек.

**Апробація** результатів дослідження відбувалася під час попереднього обговорення на засіданні кафедри історії України та окремі аспекти на студентській звітній конференції у березні 2023 року.

**Структура роботи** складається зі вступу, 5 структурованих розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, котрий нараховує 98 позицій та додатків.

## ВИСНОВКИ

Проблема бойових дій Об'єднаної української армії на одеському напрямку в липні – листопаді 1919 року досить широко висвітлювалася в історіографії. На цю сторінку нашої історії звертали увагу радянські, зарубіжні, в т.ч. і представники української діаспори та сучасні вітчизняні історики. Кожна з груп, в тій чи іншій мірі, долучилася до вивчення нашої проблеми. Одні автори більший акцент робили або на подіях літа, або осені 1919 року, інші – в центрі уваги ставили діяльність УГА, або лише армії УНР. Тобто бойові дії за участю армії УНР та УГА на одеському напрямку в досліджуваній період цілісно як єдине ціле ґрунтовно не розглядалися.

Джерельна база теми нашого дослідження значна, базується перш за все на доступних матеріалах. Основу її складають опубліковані документи і матеріали видані як ще в радянські часи, так і після проголошення незалежності України, а також представниками української діаспори. Використовувалися окремі архівні матеріали, які оцифровані і доступні на сайті ЦДАВО України. Цінним джерелом є спогади і мемуари колишніх учасників тих подій.

З самого початку свого існування Друга УНР змушена була відстоювати в збройній боротьбі з сильними ворогами у вигляді Червоної і Білої Росії право на свою державність. Водночас потрібно було займатися нейтралізацією загроз, які могли нести сусіди: Польща та Румунія. Сили були не рівними. Єдиний шанс був у об'єднанні зусиль УНР та ЗУНР, а також спробувати залучити на свій бік Антанту. Останнє правда було дуже примарним.

З прибуттям на Поділля УГА воєнно-політичне становище УНР значно покращилося. Спільними зусиллями вдалося вистояти під ударами Червоної армії, розширити плацдарм базування. Здобуття Проскурова, Вінниці, Жмеринки, Шепетівки створювали перспективи розв'язання широкомасштабної наступальної операції. Одним із її напрямків став одеський.

В літніх боях головна увага була прикута до Вапнярки. В боротьбі за цей важливий залізничний вузол основний тягар винесла 3-Залізна дивізію

О. Удовиченка. Свою підтримку у вигляді 11-ї бригади зробили і галицькі війська. Більшого вони надати не могли адже їхні головні сили наступали на Київ. Наприкінці серпня 1919 року в постійних жорстких боях Об'єднана українська армія змогла розбити Вапнярське угруповання «червоних». Але ціна перемоги була важка. Попри те, що шлях на Одесу фактично був вільний, армія потребувала відпочинку, поповнення сил та боєприпасів.

З кінця серпня – початку вересня УНР отримала нового ворога в особі ЗСПР – Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Спроби порозумітися з білогвардійцями на основі того, що у них з українцями є спільний ворог – Червона армія, успіхів не мали: білогвардійський рух в особі командуючого добровольцями стояв на засадах єдиної і неділимої Росії, а тому навіть не допускав можливості існування України як окремої держави. Поступово з початку вересня 1919 року наростало загострення ситуації на українсько-білогвардійському фронті. Врешті 24 вересня 1919 року УНР оголосила війну ЗСПР. На цей час, після серпневої київської катастрофи, саме одеський напрямок став головним.

У вересні вже мали місце випадки доволі сильних військових зіткнень між підрозділами армії УНР і денікінцями. Апогей бойових дій припав на жовтень. Армія УНР навіть попри чисельну і матеріальну перевагу білогвардійців була доволі сильною. Склалася своєрідна ситуація. На українсько-більшовицькому фронті після залишення Києва бойові дії фактично припинилися. Радянське командування перенесло головний акцент на боротьбу з білогвардійцями. Тому було вирішено посилити угруповання армії УНР підрозділами галичан. Після прибуття на Одеський напрямок УГА ситуація дещо покращилася. Українське командування вирішило наступати. Наступ йшов з перемінним успіхом. Все більше вдавалася взнаки чисельна перевага противника, його краще забезпечення зброєю, боєприпасами та обмундируванням.

Наприкінці жовтня – на початку листопада 1919 р. білогвардійські війська змогли завдати українським арміям поразки і захопили низку важливих стратегічних пунктів. Українські війська втратили наступальну ініціативу і

були змушені перейти до оборони. Спроба українського командування стабілізувати фронт українських армій і перейти в контрнаступ зазнали невдачі. Бої на українсько-білогвардійському фронті у цей час носили особливо запеклий характер, відзначаючись значними людськими втратами з обох сторін. Незважаючи на виявлений вояками армії УНР та УГА героїзм й самопосягату, українському командуванню не вдалось досягти успіху.

Становище Об'єднаної української армії стало катастрофічним внаслідок поразок на фронті та настання зимових холодів, до яких незабезпечені одягом частини виявились неготовими. На жаль, українське керівництво не змогло налагодити забезпечення армії необхідним військовим майном, зброєю, амуніцією, а також медикаментами й ліками. З ініціативи галицького командування УГА, яка опинившись в катастрофічному стані в наслідок епідемії тифу і фактично була небоєздатною, перейшла на бік білогвардійців. Вихід УГА зі збройної боротьби фактично означав ліквідацію українсько-білогвардійського фронту. З'єднання армії УНР, значно поріділі внаслідок важких втрат та епідемії тифу, намагаючись відірватись від ворога, відступили в напрямку Збруча.



## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

### ДЖЕРЕЛА

#### Архівні джерела

Ф. 2188. Начальна команда Української-Галицької армії, м. Вінниця,  
Подільської губернії

1. Оп.1.Спр.139. Група отамана Кніттеля. Диспозиція 24.10.19. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/150#file-428951> (дата останнього звернення 21.11.2023).
2. Оп.1.Спр.139. Команда групи отамана Кніттеля. Диспозиція на 25.10.19. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/150#file-428944> (дата останнього звернення 21.11.2023).
3. Оп.1. Спр.274. Оперативний звіт Начальної Команди УГА, 13 жовтня 1919 р. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/268#file-465214> (дата останнього звернення 21.11.2023).
4. Оп.2. Спр.5. Копии протокола заседания объединенной комиссии предста-вителей командования Галицкой армии и деникинской армии <https://zunr.arinsy.com/files/277/> (дата останнього звернення 21.11.2023)
5. Оп.2. Спр.122. Оперативний звіт 28.10.19 <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/344#file-383549> (дата останнього звернення 21.11.2023).
6. Оп.3.Спр.32. Оперативний звіт з дня 3 вересня 1919 р. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/847#file-6538> (дата останнього звернення 21.11.2023).

#### Опубліковані документи і матеріали

7. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. 325 с.
8. Директива армиям о пререходе к обороне и оказании помощи Южному фронту. *Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922). Сборник документов в 4-х т. Том II. Март 1919 г. – апрель 1920 г.*

- Москва: Военное издательство обороны СССР, 1974, 28 мая 1919 г. С. 206.
9. Директива командованию 14 армии о прекращении отступления и удержании железнодорожной линии Киев – Коренево, 16 августа 1919 г. *Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922). Сборник документов в 4-х т. Том II. Март 1919 г. – апрель 1920 г.* Москва: Военное издательство обороны СССР, 1974. С. 309.
10. Директива командующего уманського угруповання білогвардійців командира 4-ї піхотної дивізії генерала Я. Слащова про наступ з району Монастирища на Гайсн-Вапнярку з метою оточення та знищення армії УНР, 4 жовтня 1919 р. *Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія.* Київ: Темпора, 2006. С. 367-368.
11. Директива штабу Головного отамана про стратегічні завдання української армії у зв'язку з загрозою нападу з боку російсько-білогвардійських військ, 6 вересня 1919 р. *Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія.* Київ: Темпора, 2006. С. 332.
12. Из Бюлетня Центрального Бюро связи и информации Наркомвоена УССР о морально-политическом состоянии частей 1-й Украинской советской армии, 26 мая 1919 г. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против денкинищины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) /Под ред. Проф. С.М. Королевского.* Київ: Наукова думка, 1967. С. 86-87.
13. Из записи разговора по прямому проводу главкома с командующим 12 армией Н.Г. Семеновым об организации обороны юга Украины, Не ранее 18 августа 1919. *Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922). Сборник документов в 4-х т. Том II. Март 1919 г. апрель 1920 г.* Москва: Военное издательство обороны СССР, 1974. С. 312-314.

14. Из оперативной сводки штаба Украинского фронта о боях с петлюровцами в районе Ровно, Проскурова и Каменец-Подольского, 5 июня 1919. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против денкинищины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.)* /Под ред. Проф. С.М. Королевского. Київ: Наукова думка, 1967. С. 125.
15. Оперативная сводка штаба Украинской группы войск о положении на фронтах, 13 июля 1919 г. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против денкинищины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.)* /Под ред. Проф. С.М. Королевского. Київ: Наукова думка, 1967. С. 227-228.
16. Оперативная сводка штаба Украинской группы войск о положении на фронтах, 29 июля 1919 г. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против денкинищины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.)* /Под ред. Проф. С.М. Королевского. С. 268.
17. Оперативне зведення штабу Дієвої армії УНР про перебіг боїв військ армії з білогвардійцями, 12 жовтня 1919 р. *Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія.* Київ: Темпора, 2006С. 384.
18. Оперативне зведення штабу Київської групи армії УНР про бої з білогвардійцями за Монастирище 1 жовтня 1919 р. *Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія.* Київ: Темпора, 2006. С. 363-364.
19. Оперативний звіт штабу Запорізької групи Дієвої армії УНР про бої з білогвардійцями в районі Чечельник – Бершадь, 13 жовтня 1919 р. *Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія.* Київ: Темпора, 2006. С. 386.

20. План штабу Дієвої армії УНР з проведення наступальної операції проти білогвардійських військ у Південній Україні, 15 вересня 1919 р. Ковальчук М. *Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія*. Київ: Темпора, 2006. С. 339-340.
21. Приказ войскам южной группы 12-й армии о боевом переходе на север, 20 августа 1919 г. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книг. Т.2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.)* /Под ред. Проф. С.М. Короливского. С. 305-306.
22. Приказ войскам южной группы 12-й армии о прорыве на север на соединение с советскими войсками, 28 августа 1919 г. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.)* /Под ред. Проф. С.М. Короливского. С. 319-321.
23. Приказ командования 12-й армии о создании южной группы войск и ее боевых задачах, 14 августа 1919 г. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.)* /Под ред. Проф. С.М. Короливского. С. 298.
24. Телеграмма командования 12-й армии главному С. С. Каменеву о положении на юге Украине, 17 августа 1919 г. *Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т.2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.)* /Под ред. Проф. С.М. Короливского. С. 299-300.

### Спогади

25. Безручко М. Січові стрільці у боротьбі за державність. Каліш: Чорнагора, 1932. 82 с.
26. Верхотурский А. Прорыв Южной группы. Харьков: Госиздат, 1924. 69 с.

- 27.Вишнівський О. Вапнярка (зі спогадів). За державність. 1934. №4. С. 161-171.
- 28.Волицький В. На Львів і Київ. Воєнні спогади 1918-1920. Торонто, Онтаріо: Гомін України, 1963. 240 с.
- 29.Дольницький М. Українська Галицька Армія в боях з большевиками. *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д.Микитюк, 1958. Т. 1. С. 451-468
- 30.Кох Г. Договір з Денікіним (від 1 листопада по 17 листопада 1919 р.). Львів: Червона Калина, 1930. 55 с.
- 31.Кравс А. За українську справу. Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч. Львів: Червона Калина, 1937. 99 с.
- 32.Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). Відень, 1929. 193 с.
- 33.Магас П. Перші бої з Денікінцями. *Літопис Червоної Калини*. 1933. Ч.4. С. 15-17.
34. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. Третє видання. Київ: Темпора, 2003. 608 с.
- 35.Махров П.С. В Белой армии генерала Деникина. Записки начальника штаба Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России. СПб.: LOGOS, 1994. 304 с.
- 36.Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. Відень: "Український прапор", 1920. 344 с.
- 37.Омелянович-Павленко М. На Україні 1919. *Спогади українського командарма*. Київ: Планета людей, 2002. С. 184-229.
- 38.Тарнавський М. Спогади. Львів: «Червона Калина», 1992. 128 с.
- 39.Шухевич С. Спомини з УГА (1918-1920): У 5 т. Львів, 1929. Т. 4. 147 с.; Т.5. 164 с.

## Література

40. Великий жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / [Відповід. ред. І.Ф.Курас]. Київ: Голов. Ред. УРЕ, 1987. 632 с
41. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.: У 2 т. Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1998. Т. 2. 503 с.
42. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті і історичний нарис, події, портрети. / За заг. ред. Кузьмука О. І. Київ, 2001. 448 с.
43. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. Минск: Харвест, 2002. 464 с.
44. Грицкевич А. П. Борьба за Украину, 1917-1921 [под науч. ред. А. Е. Тараса]. Минск: Современная школа, 2011. 528 с.
45. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції. Київ; Львів, 1923. Т. 2. Кн. 4. 362 с.
46. Егоров А. Разгром Деникина 1919. Москва: Госвоениздат, 1931. 232 с.
47. Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні. Харків: Держвидав, 1928. 72 с.
48. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. Вид. 2-е, доп. і перероб. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 292 с.
49. Звитяга армії УНР: бій за Вапнярку <https://mil.in.ua/uk/blogs/zvytyagu-armiyi-unr-bij-za-vapnyarku/> (дата останнього звернення 21.11.2023).
50. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). 4-е вид., змінене і доповн. /Л. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. Львів: Світ, 1992. 702 с.
51. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917-1920) / [Отв. ред. Н. И. Супруненко]. Київ: Наукова думка, 1984. 655 с.

- 52..Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році: короткий історичний огляд. – 2-е вид. Мюнхен, 1946.Кн. 1. Ч.2. С.57-102; Кн. 2. Ч. 3. 200 с.
- 53.Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія. Київ: Темпора, 2006. 576 с.
- 54.Кузьмин Г. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Военно-политический очерк. Москва: Воениздат, 1958. 360 с.
- 55.Кузьмин Г.В. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917-1922 гг. Москва, 1971. 414 с.
- 56..Литвин М.Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. Львів.: Каменяр, 1991. 200 с.
- 57.Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. Львів: Ін-т. українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. 368 с.
- 58.Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. 639 с.
- 59.Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. Москва: Госполитиздат, 1949. 216 с.
- 60..Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922). Москва: Госполитиздат, 1954. 656 с.
- 61.Лозовий В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. 224 с.
- 62.Мина Ж. В. Перехід Української Галицької Армії на бік генерала Денікіна у листопаді 1919 р. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка" "Держава та армія"*. Львів, 2011. № 693. С. 132-136.
- 63.Мірчук П. На історичному закруті. Торонто: Накладом Голов. Управи Ліги Визволення України, 1959. 72 с.
- 64.Мірчук П. Українська державність 1917-1920. Філадельфія, 1967. 400 с.
- 65.Мірчук П. Українсько-московська війна 1917-1919. Торонто, 1957. 80 с.

66. Нариси історії Української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко; Авт. кол.: О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівн.), В. І. Головченко, Г. Г. Єфіменко, С. В. Кульчицький, О. І. Лупандін, О. В. Михайлова, Т. С. Осташко, О. І. Павлишин, Р. Я. Пиріг, О. С. Рубльов, В. В. Скальський, В. Ф. Солдатенко. НАН України. Інститут історії України. Кн. 2. Київ: НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2012. 464 с
67. Олійник С. В. Відступ Української Галицької армії за Збруч та її прибуття в Наддніпрянську Україну в липні 1919 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 16: На пошану професора А. О. Копилова. С. 121-128.
68. Олійник С. Бойові дії груп отаманів галицького війська К. Шльосера та Р. Кніттеля проти денікінців на Поділлі в жовтні 1919 року. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»* / [редкол.: В. Г. Байдич (гол.), В. Я. Алікан, В. В. Галатир (відп. ред.) та ін.]. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2021. №1 (7). С. 109-111.
69. Олійник С. В. Галицькі підрозділи в оборонних боях (вересень-жовтень 1919 року). *Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: Історичні науки*. Т. 3 (5). Кам'янець-Подільський, 1999. С. 307-310.
70. Олійник С. В. Переговори між УНР і військовою місією Антанти в Кам'янці-Подільському (липень – серпень 1919 року). *Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: М-ли Всеукр. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р.* / [ред. кол. Смолій В. А., Верстюк В. Ф., Завальнюк О. М. та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 443-448.
71. Олійник С. В. Перші бойові акції об'єднаної української армії у 1919 р. *Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля* /



- [Відп. ред. проф. Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т.1: Десятиріччю Центру дослідження історії Поділля присвячується. С. 361-371.
- 72.Олійник С.В. Українська Галицька Армія у складі “Збройних сил Півдня Росії”. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 12. С. 187-196.
- 73.Папікян А.Л. Збройні сили України двадцятого століття. Львів: Кобзар, 1999. 308 с.
- 74.Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 років. Київ: Аріо, 2016. 280 с.
- 75.Реєнт О. П. Славетна Україна. Битви та повстання імперської доби і визвольні змагання 1917-1921 років. Київ: Арій, 20223. 272 с.
- 76.Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1962. 185 с.
- 77.Рубльов О.С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. *Україна кризь віки: У 15 т.* Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 10. 320 с.
- 78.Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну. Харьков: Фолио, 2006. 415 с.
- 79.Савчук Б. Договір Галицької армії з А.Денікіним (листопад-грудень 1919 р.). *Галичина*. Івано-Франківськ, 2001. № 5-6. С. 214-219.
- 80.Савчук Б. Збройні Сили України: Етапи вічного походу. Рівне, 1992. 103 с.
- 81.Слащов Я. Материалы по истории гражданской войны в России (операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 года). *Военный вестник*. 1922. № 9-10. С. 38-43; № 11. С. 32-37.
- 82.Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні Київ: Світогляд, 2004. 213 с.
- 83..Солдатенко В. Ф. Осінь 1919 р.: доля об'єднаного фронту. *Український історичний журнал*. 2009. №1. С. 11-28.

- 84..Солдатенко В. Ф. Трагічна сторінка історії об'єднаного українського фронту: договір УГА з білогвардійцями. *Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки)* / [За ред. Р. Я. Пирога]. Київ., 2009. С. 53-62.
- 85..Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Рік 1919. Історичне есе-хроніки. Київ: Світогляд, 2010. 453 с.
- 86.Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. Київ: Либідь, 1999. 976 с.
- 87.Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). Москва: Наука, 1966. 455 с.
- 88..Супруненко М.І. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918-1920). Київ: Держполітвидав УРСР, 1951. 343 с.
- 89.Томюк І. М. Причини та наслідки вимушеного об'єднання Української Галицької Армії з Добровольчою Армією уряду А. Денікіна (листопад-грудень 1919 р.). Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Держава та армія». Львів, 2008. № 670. С. 86-91.
- 90.Удовиченко О. Третя залізна дивізія: Матеріали до історії війська УНР: Рік 1919 / [Упоряд. О.Вишнівський; Передм. Л.Шанковського]. Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. 264 с.
- 91.Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917-1921. Київ: Україна, 1995. 206 с.
- 92.Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр.: У 3 т. Т. 2: Розгром куркульської Директорії. Вигнання інтервентів Антанти. Визволення України від денікінців / [Ред. кол. А. Д. Скиба (голов.), Гудзенко П. П., Доній М. Р. та ін.]. Київ: Політвидав України, 1970. 421 с. 424.
- 93.Українські січові стрільці 1914-1920. / [За ред. Б. Гнаткевича та ін.]. Репринт. відтворення з вид. 1935. Львів: Слово, 1991. 159 с.

94. Чмир М., Пінак Є. Галицька Армія. 1918-1920. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. 80 с.
95. Цветков В. Белое движение в России. 1917 – 1922 годы . *Вопросы истории*. 2000. № 7. С. 56-73.
96. Цветков В. Белые армии Юга России 1917 – 1920 (Комплектование, социальный состав Добровольческой армии, Вооруженных Сил Юга России, Русской армии). Кн. 1. Москва, 2000. 158 с.
97. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. 317 с.
98. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія. Вінніпег: Вид-во Дм. Микитюка. 1974. 396 с.